

Schoolplaat. Optocht aangevoerd door de sultan en de resident in Djokjakarta tijdens een oogstfeest. Veel mensen op deze plaat komen in de stofomschrijving niet aan de orde. (Uit: Hella S. Haasse, *Bij de les. Schoolplaten van Nederlands-Indië*, Amsterdam 2004).

Verengd verleden

Kanttekeningen bij het eindexamen geschiedenis voor havo en vwo 2007 en 2008

ELSBETH LOCHER-
SCHOLTEN EN
REMCO RABEN

Als bron van dit stuk gebruikten we de stofomschrijving zoals die is afgedrukt in het zogenoemde 'Gele katern' bij Uitleg van 26 januari 2005.

Het is de taak van docenten om de leerlingen voor te bereiden op de moderne samenleving. Nu verandert onze wereld met rasse schreden: zij wordt kleiner, het economische en politieke machtscentrum beweegt zich af van Europa, en de Nederlandse samenleving wordt mobieler en diverser. We zouden leerlingen dus intensief over de grote buitenwereld moeten informeren, willen zij (en wij) de ontwikkelingen bijhouden, de nieuwkomers begrijpen en de mogelijkheden benutten die de wereld ons biedt. Maar helaas, 'wereldgeschiedenis' is uit. Althans in het Nederlandse onderwijs. Ziehier in het kort het dilemma van de hedendaagse geschiedenisdocent. Die moet laveren tussen de Scylla van de globalisering en de Charybdis van de van hogerhand opgelegde taak de nationale identiteit door gemeenschappelijke historische kennis te versterken.

De Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (CHMV) verwoordde het in 2001 in haar advies aan de staatssecretaris van onderwijs aldus: *'Het kader is beperkt tot de Europese en, voor wat de nieuwere perioden betreft, westerse geschiedenis. De vraag zou kunnen worden gesteld of zo'n westers kader voldoende is. De commissie is van oordeel dat uit didactisch oogpunt een samenhangende benadering vereist is. Een universeel systeem waarin de hele wereldgeschiedenis is opgenomen, zegt leerlingen te weinig of is onoverzichtelijk.'*

Kort samengevat betoogt de commissie dat de examenstof op het Westen moet zijn gericht en chronologisch moet worden verpakt.

Het probleem in bovenstaand citaat is niet wereldgeschiedenis, maar het 'universeel systeem'. Daar zit de drogredenering: wereldgeschiedenis is nooit gelijk aan een universeel systeem en is nooit de – inderdaad verwarrende – poging om 'alles te vertellen', zoals historicus Piet de Rooy in zijn *Volkskrant*-column van 1 september 2006 meent. Ondertussen zitten we met de gebakken peren. Het eindexamenprogramma voor havo en vwo voor 2007 en 2008 laat mooi zien waar de adviezen van de CMHV toe kunnen leiden. De daarvoor verantwoordelijke CEVO heeft een examenonderwerp ontwikkeld en docenten geschiedenis een door de minister goedgekeurde stofomschrijving geleverd met in het achterhoofd de 'op Nederland georiënteerde chronologische aanpak' die de CMHV voorstond.

Krimpende horisonten en nabije wereld

De onderwerpskeuze is op het eerste gezicht een reden tot vreugde, want het Nederlands kolonialisme in Indonesië is in het algemeen een witte vlek in het nationaal geheugen. Het onderwerp biedt de kans om met leerlingen over de landsgrenzen en die van Europa heen te kijken, een uitgelezen mogelijkheid om processen van globalisering te bestuderen. Want wat kunnen leerlingen niet aan wijsheid opdoen aan de hand van de koloniale geschiedenis? Niet alleen kennis over een fase in de wereldgeschiedenis die naamloze vennootschappen en koloniale oorlogen

voortbracht, maar ook over de verbreiding en botsing van wereldgodsdiensten, over de patronen van de wereldhandel, over de overdracht van technologie en politieke ideeën, over het tempo van de modernisering, over regimewisseling en internationale bemoeienis, de verschuivende machtsrelaties in de wereld, en – met enige inspanning van de docent – over de verbittering die dat in sommige delen van de wereld heeft opgeleverd.

En dat kan allemaal binnen het kader van een geschiedenis van Indonesië en de Nederlandse bemoeienis met dat gebied.

De stofomschrijving, waarop onze kritiek zich richt, gaat echter op een groot aantal onderdelen mank. Er is zwaar geput uit de stofomschrijving van het examen van 2001 ('Nederland en Indonesië: vier eeuwen contact en beïnvloeding'). Het perspectief – waar ook toen al kritiek op was omdat het de machtsongelijkheid van de koloniale relatie uitpoetste en in zijn tweeledigheid de internationale context te weinig recht deed – is nu nog verder verengd. Het huidige programma behelst een beschrijving van de ontwikkeling van 'de koloniale relatie tussen Nederland(ers) en het gebied dat in Nederland bekend staat als Nederlands-Indië'. Behalve lelijk Nederlands is de titel historisch problematisch. Zij gaat volledig voorbij aan moderne ontwikkelingen in de geschiedschrijving.

De geschiedenis van de niet-westerse wereld in de koloniale periode – want daar hebben we het hier over – is sinds de dekolonisatie namelijk grondig veranderd. Er is veel meer aandacht gekomen voor de geschiedenis van de gekoloniseerde bevolking. In elk geval krijgt de lokale 'context' van het kolonialisme veel sterker nadruk dan voorheen. Al met al kunnen we in de koloniale samenleving minstens drie 'spelers' onderscheiden: de lokale bevolking, de kolonisator, en de internationale krachten daaromheen, die uitsluitend in onderling verband een zinvol beeld opleveren. Dat is overigens geen nieuwlichterij: ook historici die zich nadrukkelijk als koloniale historici afficherden, onderschrijven een dergelijke driedeling.

De stofomschrijving voor 2007 noteert wel de daden van twee spelers maar doet die van de derde, de Indonesiërs, op pijnlijke wijze tekort. Sterker nog: ze beziet de wereld door een Nederlands ziekenfondsbrilletje. Immers, stof moet 'op Nederland georiënteerd' zijn. Daar kleven veel bezwaren aan: morele bezwaren, omdat er een continuering van de koloniale machtsrelatie uit spreekt. Maar erger nog, didactische bezwaren, omdat de geschiedenis vanuit dit versimpelde perspectief onbegrijpelijk wordt.

Blikvernaauwing

Kennelijk hebben de samenstellers van het eindexamen gedacht dat het 'postmodernisme' / 'postkolonialisme' als modieus verschijnsel wel genegeerd kon worden. Wat ze over het hoofd hebben gezien is dat deze 'stroming' (die zoveel schakeringen kent als er beoefenaars zijn) niet alleen een mode is, maar ook iets te vertellen heeft over hoe we de kennis over deze gebieden hebben gevormd en nog steeds doorgeven. Ze laat zien dat de geschiedenis wordt geproduceerd 'van bovenaf', door de machtigen, en dat de grote groepen zonder de middelen om een geschiedbeeld te produceren uit deze geschiedenis worden geschreven. 'De overwinnaar heeft altijd gelijk'.

In de koloniale relatie wordt de machtskloof nog eens versterkt door de culturele verschillen en de op rasverschil of etniciteit gebaseerde (onder)scheidingen. De bronnen die we gebruiken, zijn bovendien voor het grootste deel geproduceerd door koloniale ambtenaren en bestuurders. De vertekening die dat oplevert, is een heus en groot probleem voor de historicus, en daarmee voor de docent. Het enige wat rest is om het dilemma aan te grijpen en deze geschiedenis te gebruiken als parabel over de onevenwichtigheid van de geschiedschrijving, een nuttige les voor scholieren. (Zie hiervoor artikel en bronnen over 'de koloniale Aletta Jacobs' in dit nummer. Red.) Maar hier zwijgt de stofomschrijving.

De 'koloniale geschiedenis' biedt bovendien een voortreffelijke kans om te laten zien dat de geschiedenis vele kanten

Foto links: Kartini met haar zusjes Kardinah en Roekmini (circa 1900).

Rechts: Leerlingen en onderwijzers bij de opening van een Kartinischool in Batavia (1915).

heeft. Anno 2006 is het onmogelijk om de geschiedenis door een enkele bril te zien. Hoe zouden we de Tweede Wereldoorlog kunnen begrijpen als we alleen het perspectief van de Duitse bezetters hanteerden?

Wat vonden Diponegoro en de hovelingen van Yogyakarta eigenlijk van de Hollanders, van de Europese inmening, van de Europese cultuur? Waarom waren veel Indonesiërs enthousiast of op zijn minst welwillend bij de inval van Japan in 1942? Waarom wilden veel Indonesische leiders na 1945 best opnieuw met de Nederlanders in zee en anderen weer niet en welke invloed had dat op de dekolonisatieoorlog?

De geschiedenis is simpelweg niet te verklaren noch te begrijpen vanuit het ene perspectief.

Ook hierover zwijgt de stofomschrijving.

ale relatie begrijpen als we niet op de hoogte zijn van de islamisering van de Indonesische archipel sinds de veertiende en vijftiende eeuw? Zonder deze geen Java-oorlog, geen Padri-oorlog en geen Atjeh-oorlog, om de drie grootste koloniale oorlogen uit de negentiende eeuw te noemen.

En wie iets wil laten zien van de Ethische Politiek zal er niet aan ontkomen te beschrijven hoe de modernisering van economie, technologie, cultuur en onderwijs een punt van vurig debat was onder Indonesiërs.

Maar de stofomschrijving zwijgt.

Zo ook over vrouwen. Alleen de Javaanse feministe Kartini (1879-1904) krijgt enkele regels – in het vorige eindexamen had ze nog een ‘casus’, maar dat onderdeel is in zijn geheel geschrapt. Koloniale geschiedenis is hier blanke

Een andere uitermate relevante historische vraag: wat speelde zich eigenlijk buiten de waarneming en macht van de koloniale autoriteiten af? De meeste Indonesiërs ontmoetten alleen al door de getalsverhouding (97 procent tegenover minder dan een half procent) nooit een Europeaan in levenden lijve; koloniale macht was dus qualitate qua een betrekkelijke zaak.

Kunnen we iets van Indonesië, Nederlands-Indië of de koloni-

mannengeschiedenis, met hier en daar hoogstens een lichte Indo-Europese tint. Voor de Indische mengcultuur is conform de meest recente literatuur beperkt ruimte.

Het koloniaal beleid wordt geprojecteerd op een witte achtergrond. De Nederlanders handelen; het gebied dat in Nederland bekend staat als Nederlands-Indië blijft amorf en passief. Indonesiërs fungeren slechts als zetstukken in een koloniaal decor.

Dit is geen koloniale geschiedenis van 2006, maar een Manke Nelis die uit zijn graf wordt getild, op het podium wordt gehesen en een sleets liedje ten gehore mag brengen. Deze stofomschrijving past beter in de vooroorlogse jaren dertig, toen het Nederlands nationalisme ook in de koloniale historiografie hoogtij vierde. Het enten van een onderwerp met zijn eigen eisen op de stam van de tien Europacentrisch gekozen tijdvakken, de zogenaamde oriëntatiekennis, heeft een historisch gedrocht gecreëerd. Zelfs de laatste mogelijkheid tot kritische (zelf)reflectie die het CHMV-rapport bood, hebben de opstellers laten liggen. Het onderwerp is niet aangegrepen om uit te leggen dat de indeling in perioden een westerse, Europacentrische kijk op het verleden verraadt noch om dat perspectief te problematiseren.

Hier beleven we het droeve feest van de gemiste kansen.

Fout op fout

Het is nog erger. Niet alleen de gekozen thematiek en het perspectief gaan mank, de uitvoering van de stofomschrijving laat, zacht gezegd, te wensen over. De structuur is dankzij de naamgeving van de paragrafen lachwekkend; daarbij wemelt het van de fouten. Laten we ons beperken tot een *shortlist* van blunders.

De Nederlanders bonden de strijd met de Iberische machten niet alleen op eigen grond, maar ook overzee aan. De stofomschrijving meldt in § 1.1 dat de Portugezen ‘ook’ in Indonesië werden aangevallen en hun invloed werd teruggedrongen. Nu zaten de Portugezen nauwelijks in ‘Indonesië’, behalve op de kleine eilanden Ambon en Flores, maar des te meer in India, waar de grootste strijd tussen de VOC en de Portugezen werd uitgevochten.

De tweede paragraaf, ‘Van VOC naar Cultuurstelsel’, loopt van 1800 tot 1870. De ontwikkeling die deze titel suggereert, is onzinnig en verwarrend. In 1798 was de VOC al opgeheven en in 1870 onderging ook het Cultuurstelsel dat lot.

In deze paragraaf wordt gemeld dat gouverneur-generaal H.W. Daendels de kolonie naar patriottische idealen hervormde. Eerder (§ 1.2) was al aangegeven dat democratisering een van die idealen was, naast anti-feodalisme en anti-Orangisme: Daendels heeft echter aan democratisering heus niets gedaan. Evenmin wordt het in deze paragraaf duidelijk dat het Nederlandse gezag zich slechts over (delen van) Java en enkele kuststreken elders uitstreckte.

De paragraaf ‘Liberalisme en Ethische politiek’ (§ 3) wordt geplaatst in de periode 1870-1900, hoewel de zogenoemde Ethische Politiek pas rond 1900 werd geformuleerd. De Ethische Politiek wordt dan ook terecht pas in de volgende paragraaf, over de periode 1900-1949, behandeld.

De sectie over ‘Sociale veranderingen’ (§ 3.4) wijdt een alinea aan ‘een sociaal systeem’ dat de bevolking indeelde in de categorieën ‘inheemsen’, ‘Chinezen’, ‘Vreemde Oosterlingen’ en Europeanen, de laatste zonder aanhalingstekens.

Europeanen zijn kennelijk echter dan Chinezen. Het probleem is evenwel dat er niet vier maar drie groepen waren: Chinezen werden tot de Vreemde Oosterlingen gerekend. Het was trouwens niet zozeer een sociaal systeem (wat dat ook moge zijn), maar een juridische indeling. De Islamkenner C. Snoeck Hurgronje heette in werkelijkheid Snouck Hurgronje. De Atjeh-oorlog lijkt eerst in 1913 te eindigen, maar even later in 1918.

‘De tijd van de wereldoorlogen: opkomend nationalisme in Indonesië’ (§ 4) beschrijft dat de contacten tussen de Europese koloniale mogendheden en hun koloniën werden bemoeilijkt door de Eerste Wereldoorlog, waardoor het nationalisme de kans kreeg zich te ontwikkelen. Hoe dan? Omdat er geen schepen meer voeren? En het nationalisme in ‘de Europese koloniën’ – ook die in Afrika? Hier was helemaal geen sprake van een dergelijk nationalisme.

Het Inlands Bestuur, een van de kernbegrippen in de stofomschrijving, heet hier opeens Inheems Bestuur. De eerste partij die voor de onafhankelijkheid van Indië pleitte, Ernest Douwes Dekkers Indische Partij (1912), wordt niet genoemd. De PNI werd niet opgericht door Soekarno, Hatta en Sjahrir maar door Soekarno en enkele anderen; Hatta studeerde toen nog in Nederland, zoals enkele regels later wordt vermeld. Japan beloofde Indonesië aanvankelijk helemaal geen onafhankelijkheid, zoals de tekst aangeeft, maar pas in 1944 (§ 4.7). Overigens maakt deze paragraaf melding van de Nederlandse troostmeisjes. Daar zijn er nog geen honderd van bekend, maar de duizenden Indonesische dwangprostituees worden niet genoemd, want ze passen kennelijk niet in de ‘Nederlandse oriëntatie’. En waarom een ‘opkomend nationalisme’ in de titel als deze paragraaf ook de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring en de revolutiejaren beschrijft? Nederlanders hadden in die tijd graag gezien dat het ‘opkomend’ was en niet meer, maar dat station was gepasseerd.

De vijfde periode heet ‘Van Nederlands-Indië naar Indonesië’ en bestrijkt de

jaren 1949-1963. Nu was de Republiek Indonesië al in 1945 uitgeroepen, en was de term Indonesië door de Nederlandse grondwetswijziging sinds september 1948 ook hier de enige wettelijk juiste. Het Nederlandse leger heette toen het ‘Nederlandse leger in Indonesië’. Wat deze titel doet boven een paragraaf over de periode na de soevereiniteits-overdracht, blijft duister; je zou hem anno 2006 geen Indonesiër durven tonen.

‘In Nederland werd de soevereiniteits-overdracht in delen van de samenleving als een nederlaag ervaren’ (§5.2). Helemaal waar, maar desondanks stond het grootste deel van de bevolking volgens een NIPO-peiling van begin 1950, achter de oplossing van onafhankelijkheid. In paragraaf 5.2 vertegenwoordigen veel Indonesische politieke partijen regionale belangen, maar in werkelijkheid waren de meeste én grootste partijen juist nationaal.

In § 5.4 worden Indo-Europeanen als aparte categorie naast ambtenaren en militairen onderscheiden, alsof zij geen deel uitmaakten van deze professionele groepen.

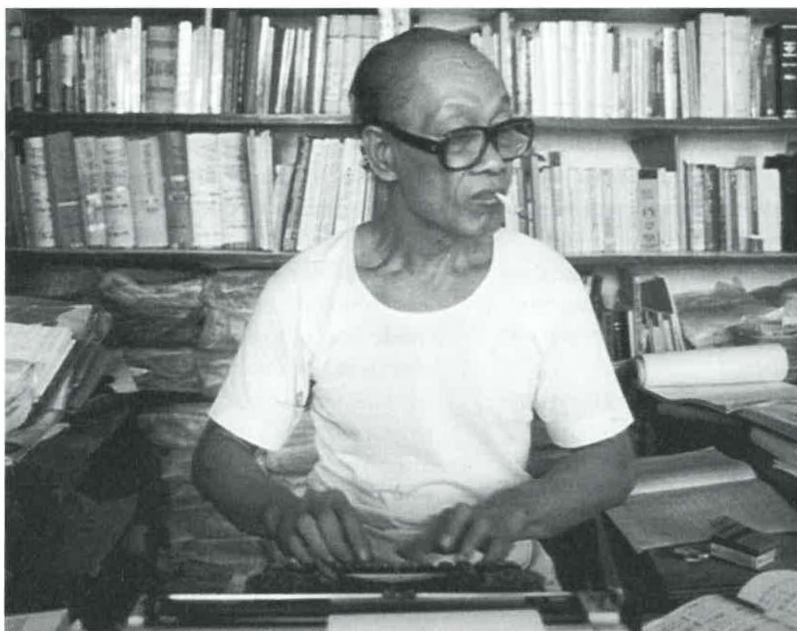
Het *bahasa Indonesia* was voor nationalist de officiële taal sinds het Jeugdcongres van 1928 en zeker sinds augustus 1945; niet pas na opzegging van de Unie in 1956.

Broddelwerk

Onze kritiek op de stofomschrijving laat zich samenvatten met de woorden: vooringenomen en kwalitatief slecht.

Het eerste is vervelend en symptomatisch voor de provinciale en xenofobe conjunctuur waarin Nederland verkeert. De literatuurcriticus Edward Said heeft dus toch gelijk gehad: kennisproductie vindt altijd plaats in een politieke context. Er is niets zo politiek als de koloniale geschiedenis, omdat de perspectieven van de betrokken partijen zo sterk van elkaar kunnen verschillen. Het zou mooi zijn als docenten iets van die tegenstellingen tussen en de onderlinge interactie van de drie hoofdrolspelers in beeld konden brengen.

Het tweede is eveneens een probleem. De stofomschrijving biedt immers naar

De Indonesische schrijver Pramoedya Ananta Toer. Veel van zijn werk is in het Nederlands vertaald.

eigen zeggen slechts een 'feitelijk relaas': de opstellers hebben ervan afgezien verbanden en verklaringen op te leggen, zoals het in de Verantwoording heet. Dat mogen leerlingen zelf doen, al dan niet op het eindexamen. Maar wat als de feiten al niet kloppen? En wat als er wel degelijk verbanden worden gelegd en de selectie van feiten op zich verbanden suggereert?

Deze stofomschrijving is broddelwerk, reden tot schaamte voor het ministerie en de onlangs verzelfstandigde CEVO. Als de overheid zo graag haar vingers houdt aan de leerstof van het middelbaar onderwijs zal ze stof moeten bieden die niet alleen actueel is, maar ook wetenschappelijk verantwoord en feitelijk juist. Deze vooringenomen en gammele examenstof is een blamage voor een land dat 'kennis' hoog in het vaandel voert en dat in zijn onderwijsbeleid zegt te streven naar een betere aansluiting van het voorbereidend hoger onderwijs en het hoger onderwijs.

En nu?

We beseffen dat onze kritiek tot verwarring kan leiden. Docenten geschiedenis zullen moeten werken met dit kwalitatief ondermaatse haastwerk. Er valt niets meer te veranderen; de eindexamens liggen al in de kluis. Wellicht helpt het als we enige werken aandragen die als gids kunnen dienen om in de beschikbare tijd aandacht te besteden aan de vele andere kanten van

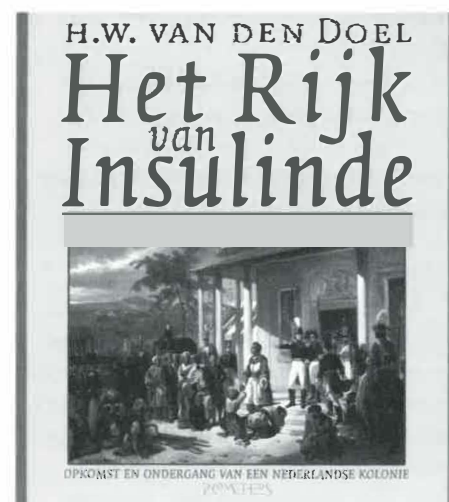
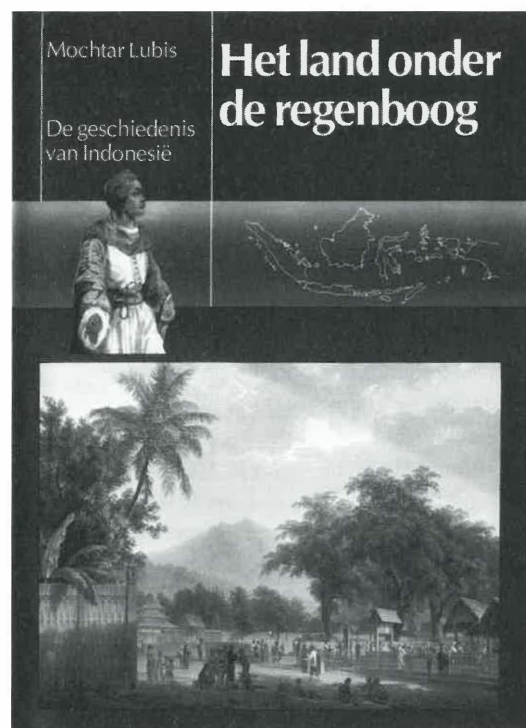
de Indonesische en koloniale geschiedenis.

Voor de Indonesische kant van het verhaal biedt het recent verschenen en snel leesbare overzichtswerk van Adrian Vickers, *A history of modern Indonesia* uitkomst. Voor een breder publiek is er Mochtar Lubis, *Het land onder de regenboog*.

De opkomst van de nationalistische beweging geeft Robert van Niel, *The emergence of the modern Indonesian elite*.

De verwarring van het moderne leven komt mooi aan bod in *Engineers of happy land* van Rudolf Mrazek.

Voor de Japanse tijd is er het standaardwerk van Harry Benda, *The crescent and the rising sun*, en voor de revolutie dat van George McTurnan Kahin, *Nationalism and revolution in Indonesia*.

Voor de 'Nederlandse' kant bieden J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin* en H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde* heldere overzichten.

De laatste schreef ook *Afscheid van Indië*, een nuttig standaardwerk van de Nederlandse dilemma's tijdens de dekolonisatie met oog voor het Indonesische en internationale perspectief.

Voor de Tweede Wereldoorlog zijn er weinig echt goede werken. De delen XI a, b, en c van Lou de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden* blijven handzaam. Een fantastisch egodocument uit de Japanse tijd is Leo Jansen, *In deze halve gevangenis*.

Voor het perspectief van de Indische Nederlanders, goed voor zo'n driekwart van de Europese bevolking in Indië, staan de boeken van Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld*, Hans Meijer, *In Indië geworteld* en Wim Willems, *De uittocht uit Indië* ter beschikking.

Pieter Drooglever geeft in zijn *Een daad van vrije keuze* een overzicht van de geschiedenis van Nieuw-Guinea van 1900 tot 1969, waarin de interactie van de drie actoren, Nederlands bestuur, Papoea's en internationale context, aan bod komen. (Zie ook het artikel van Drooglever in dit nummer. Red.)

Vrouwen zijn terug te vinden in Esther Captain e.a., *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*.

Indonesische egodocumenten zijn uiteraard door de taal moeilijk toegankelijk; gelukkig zijn er in vertaling de prachtige boeken van Pramoedya Ananta Toer, *De vluchteling* en *Guerrillafamilie* en van Harry Poeze en Henk Schulte Nordholt een bloemlezing aan korte en bruikbare teksten in *De roep om Merdeka. Indonesische vrijheidslieven teksten uit de twintigste eeuw* (met een voorwoord van Hella S. Haasse).

Beelden van Nederlanders in oude kronieken zijn er niet veel, maar kunnen als illustratie dienen van de beeldvorming onder Indonesiërs. Zie hiervoor het al oude werk van A.L.V.L. van der Linden, *De Europeaan in de maleische literatuur* (Meppel 1937).

Misschien is het ook een idee om enkele lessen op te zetten samen met uw collega's Nederlands en dan het Indische werk van Hella S. Haasse en Rudy Kousbroek te gebruiken.

Wij wensen u veel succes en plezier, want dit op zich fascinerende onderwerp verdient dat ten volle.

Dr. Elsbeth Locher-Scholten is universitair hoofddocent bij de Vakgroep Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, dr. Remco Raben is als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Het standbeeld dat geen standbeeld mocht zijn

Op 15 juli 1935 onthulde koningin Wilhelmina in Amsterdam het standbeeld van Gouverneur-Generaal J.B. van Heutsz (1851-1924). Dat onthullen zal ze wel vaker hebben gedaan, maar de majesteit heeft zeker niet kunnen bevroeden dat met het wegtrekken van het kleed een zeer tumultueuze geschiedenis begon. Of beter: werd voortgezet. Want voorafgaande aan de opdracht aan de (communistische!) beeldhouwer Van Hall hadden zich, onder andere in de Amsterdamse gemeenteraad, felle discussies afgespeeld tussen links, dat van geen beeld wilde weten, en rechts, dat het uiteindelijke ontwerp verwierp als 'entartete Kunst' (Volk en Vaderland).

Wilhelmina had nauwelijks haar hielen gelicht of het beeld werd al beklad. En vanaf dat moment zou het Olympiaplein het toneel zijn van vele destructieve acties van iconoclastische aard. En dat terwijl het beeld zo'n irenische uitstraling heeft. Het is een reusachtige vrouwenfiguur, geflankeerd door twee leeuwen en beschut door een wand met daarop in reliëf verbeeld de eilanden van Insulinde en de typische gebruiken van haar bevolking. Desondanks pleegde onder andere Provo nog in de jaren zestig verschillende aanslagen, waaronder een met een bom, op het historisch beladen kunstwerk.

Maar wat er überhaupt nog aan het verleden deed herinneren, werd in gelijk tempo met de ontwikkeling van het koloniale geheugen weggesloopt. En sinds 2004 heet het 'Monument Indië-Nederland 1596-1949'. Ontdaan van alle parafernalia, maar voorzien van tekst en uitleg, zal het ons nu herinneren aan het Nederlandse koloniale verleden als geheel en aan de bijzondere band tussen Nederland en Indië die daaruit voortkwam.

Ger van der Drift

Naar: Marieke Bloembergen, 'het Nederlandse koloniale geheugen' in: Wim van den Doel (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Bert Bakker: Amsterdam 2005) 72-87.